

Trösterová, Zdeňka

Kultivování spisovného jazyka v nejstarších literárních památkách ruské provenience (1. část)

Opera Slavica. 1991, vol. 1, iss. 2, pp. 2-12

ISSN 1211-7676 (print); ISSN 2336-4459 (online)

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/115677>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

**KULTIVOVÁNÍ SPISOVNÉHO JAZYKA V NEJSTARŠÍCH
LITERÁRNÍCH PAMÁTKÁCH RUSKÉ PROVENIENCE
(1. část)**

Zdeňka Trósterová

Dějiny spisovné ruštiny staršího vývojového období jsou předmětem neutuchajícího badatelského zájmu, který je motivován několika základními příčinami: dodnes přesně nevymezeným podílem církevní slovanštiny na formování spisovné ruštiny v jednotlivých vývojových obdobích, nejasností a různým výkladem některých podstatných pojmů, s nimiž se v odborné literatuře operuje (bilingvismus : diglosie, homogenní a heterogenní bilingvismus a diglosie), ne zcela vyjasněným a adekvátně popsaným vztahem mezi lingvistickými a extralingvistickými faktory vývoje spisovného jazyka v mezích vývoje žánrů, dikтованých celkovou kulturní orientací země a doby.

K dvěma klasickým krajním stanoviskům, představovaným Šachmatovovou teorií o csl. původu spisovné ruštiny a dnes již málo přijatelnou či spíše zcela nepřijatelnou teorií Obnorského o jejím nezávislém východoslovanském původu a vývoji,¹ zaujal v r. 1958 postoj V. V. Vinogradov. Ale ani jeho - v současnosti již rovněž klasický - předpoklad koexistence dvou vzájemně se doplňujících různotvarů spisovné ruštiny starších vývojových období není ve všech případech metodologicky nosnou teorií, schopnou osvětlit směr vývoje spisovné ruštiny a konkrétně zařadit jednotlivé památky, jejichž jazyk se většinou vzpouzí jednoznačnému "škatulkování". Spíše než teorie dvou protikladných pólů, i když se mezi nimi nepředpokládala ostrá a nepřekročitelná hranice, se zdá být nosnou teorie postupných přechodů, která bere v úvahu prolinání jazykových prostředků a je založena na klasifikaci žánrů. Takovýto přístup je charakteristický zvláště pro badatele N. I. Tolstého, který (konkrétně na materiálu srbském, ale s aplikovatelností na materiál ruský a vůbec slovanský v areálu Pax Slavia Orthodoxa) znázorňuje hierarchii žánrů v podobě jehlanu, na jehož vrcholu je liturgická literatura a postupně nižších příčkách literatura hymnografická, hagiografická, panegyrická, patristická, konfesněprávní, apokryfická, historická, výpravná, cestopisná, přírodovědná a filozoficko-filologická, světská právní, administrativní a písemnosti běžného každodenního styku. Stranou ponechává autor problematiku folklóru, dělicí čáru mezi reli-

giózní a světskou oblasti vede přibližně v rovině apokryfů, které svým námětem patří do oblasti náboženské, ale způsobem jejich zpracování a částečně i jazykem do oblasti světské. Přitom ne všechny žánry uvedeného pomyslného jehlanu musely koexistovat, jejich existence schematicky vzato počínala (v závislosti na extralingvistickém faktoru, jakým bylo přijetí křesťanství) "vrcholem jehlanu", tj. literaturou liturgickou, ale např. světská právní literatura nebyla ani v obsahovém, ani v temporálním aspektu podmíněna rozvojem žánrů, které jsou na "vyšších příčkách", vycházela hlavně ze zvykového práva, které písemně fixovala (srov. Ruskou pravdu z XI. st. a také okolnost, že právě díla tohoto druhu byla opěrnými body pro Obnorského teorii o domácím původu spisovného jazyka). Přesto N. I. Tolstoj zdůrazňuje, že "в целом жанровая система, символически изображенная в виде пирамиды или разнобедренного треугольника, представляет собой ... строгую иерархию. Первая рубрика занимает самое высокое, доминирующее положение как наиболее сакральная и авторитетная по отношению к остальным рубрикам и текстам. Состав текстов этой рубрики в течение столетий оставался стабильным и неизменным, а язык эволюционировал в наименьшей степени. Тексты этой рубрики относились к древней обмеславянской литературе: ни один из них не имел "национальных", локальных специфических черт. В отличие от первой рубрики, во второй рубрике содержалось известное число "национальных текстов". То же можно сказать и о третьей и четвертой рубриках. Достаточно яркие национальные черты характерны для ряда текстов светских, неконфессиональных рубрик... Последние две рубрики занимают в известном смысле автономное положение по отношению к двенадцати остальным. Именно к ним относятся почти исключительно национальные тексты, но эти тексты принадлежат не к ... литературе, а к ... письменности, потому что их художественная ценность в большинстве случаев минимальна."² O textech na dvou nejnižších příčkách se proto většinou neuvažuje v souvislosti s vývojem spisovného jazyka, i když poskytují materiál cenný pro popis stavu národního jazyka, a to nejen v rovině fonetické a morfologické, popř. syntaktické, ale i z hlediska výstavby a organizace textu a částečně i stylu ve smyslu některých pojetí tohoto fenoménu.³ V tomto směru jsou pak zajímavým pandánem k časově odpovídajícím dílům žánrově náležejícím k vyšším příčkám pomyslného jehlanu, jejichž jazyk hodnotíme jako spisovný. Z východoslovanského písemnictví srov. především novgorodské, ale i jiné listiny na březové kůře.⁴

Žánry jako vyhraněné literární útvary se neformovaly samostatně na východoslovanské půdě (toto konstatování ovšem nevylučuje fakt, že významná literární díla těsně tradice žánru překračovala a jako všude na světě tak posouvala možnosti literatury a přispívala k případnému přehodnocení žánrových norem). Jejich hierarchie i jejich vnitřní obsah byly přijímány po přijetí křesťanství spolu s odpovídající literaturou, a protože šlo na ruském území o křesťanství východního typu, jako etalon posloužila především literatura byzantská (přímo nebo zprostředkovaně přes jihoslovanské oblasti).

Na byzantskou literaturu a kulturu vůbec je zvykem nahlížet jako na ustrnulý kánon a většinou uniká pozornosti, že i ona procházela složitým vývojem, v němž se střetávaly i protikladné tendence a rysy. Pokusme se tento vývoj, jak se odehrával ve stoletích před přijetím křesťanství v Kyjevské Rusi a v prvních stoletích jeho existence u východních Slovanů, stručně nastinit, protože nám může pomoci orientovat se i v situaci východoslovanské, která z něho vycházela.

Základem duchovního života byzantské společnosti byla filozofie. Její pojetí jako "služky teologie" nebylo zpočátku ještě v tomto slova smyslu vyhraněné, naopak Byzanc navazovala na podněty pozdní antiky a rozvíjela hlavně platonské učení v neoplatonských filozofických školách, ať už ve škole athénské, která navazovala na pohanské tradice, nebo v náboženských nezávislé škole alexandrijské či ve školách křesťanských ve smyslu křesťanské patristiky. Tato koexistence různých víceméně rovnoprávných filozofických pohledů a světových názorů sice netrvala dlouho (r. 529 byla císařem Justinianem zrušena athénská škola), ale byla důležitá z hlediska pozdějšího vývoje, protože představovala tradici, na niž se navazovalo, i když polemicky.

Byzantské křesťanství se napájelo z různých myslitelských zdrojů, ať už to byl judaismus, různá náboženská učení Blízkého Východu nebo již zmíněný neoplatonismus, jehož mystický a deistický charakter se sblížoval s křesťanským asketismem. IV. a V. století byla stoletími velkými filozoficko-náboženských sporů, mezi nimiž hlavní místo zaujímala tematika christologická a trinitární, tj. spor o podstatu Krista především z hlediska vztahu mezi jeho božstvím a lidstvím a jeho místo v Nejsvětější trojici. Tyto otázky byly představiteli různých hnutí vykládány různě a ne vždy interpretace, oficiálně odsouzené na církevních sněmech, zanikly; mnohé z nich se držely, někdy úporně, po poměrně dlouhou dobu zvláště v některých oblastech Východu či Západu (tak se vlastně po dlouhá staletí i připravoval církevní rozkol, k němuž došlo až v XI. st.), i když na sobě nesly pečet hereze.⁵ V našem příspěvku upozorňujeme na tuto problematiku i proto, že nám ozřejmí, jak řešení složitých filozofických otázek nutně vyžadovalo odpovídající jazykové ztvárnění i pokud jde o pojmové nuance, i pokud jde o stavbu věty a vystavbu textu. Řečtina jako jazyk byzantské literatury byla těmto požadavkům práva svým mnohastoletým renomé vospělého spisovného jazyka. Slovanské jazyky, které se s nábožensko-filozofickou problematikou střetly až po přijetí křesťanství, tradici spisovného jazyka vůbec neznaly, a přesto se církevní slovanština ukázala schopnou adekvátně plnit funkce, které na ni byly v této souvislosti kladeny.

Osobní osudy byzantských filozofů byly mnohdy složité, a to i filozofů křesťanských, významných představitelů patristiky. Tak je známo nejen o Janu Zlatouštem (pol. IV. st. - 407), že zemřel na cestě do vyhnanství, jimž měl být Pitiunt (dnes známé sovětské černomořské letovisko Picunda), ale i jeden z největších filozofů VII. st., Maxim Vyznavač, zemřel r. 662 cestou do kavkazského vyhnanství, kterou podstupoval už

poznamenány trestem utěti pravé ruky a vyřiznutí jazyka. I když problematika, kterou se tehdejší filozofie zabývala, se nám může zdát odtažitá - např. v případě Maximové šlo o Kristovo právo mít svou vlastní lidskou vůli jako člověk, nejen jako Bůh (vycházelo se z takových biblických epizod, jako je modlitba v Getsemane: "Otče, chceš-li, odejmi ode mne tento kalich, ale ne má, nýbrž tvá vůle se staň") - v náboženské podobě se řešily velmi palčivé filozofické problémy, jako je problematika svobody volby, determinovanosti člověka atd. Maxim bývá však hodnocen ještě spíše jako křesťanský filozof pozdní antiky, než jako typický představitel středověké filozofie, protože "чистое средневековое приносит с собой иной тип философа: тип кодификатора ученой традиции, ставящего ее под контроль стабилизовавшейся как раз к этому времени церковной доктрины, а в остальном выше всего ценящего икольную "правильность" понятий и тезисов, их обязательную четкость, их выверенность с оглядкой не только на логику, но и на авторитеты, их внешний порядок, - и при этом почти полностью элиминирующего свою собственную индивидуальность как мыслителя."⁸

Typickým představitelem tohoto nového typu filozofa byl Jan z Damašku, žijící na přelomu VII. a VIII. st. a spojující v sobě jak aristotelovskou kulturu zacházení s pojmy, tak snahu využít pro jasný a střizlivý výklad náboženských dogmat. V jeho pojetí je filozofie poznáním podstaty jsoucího, ale také poznáním božského a lidského, zřejmého a nezřejmého. Dále je filozofie cestou k pochopení smrti, a to jak té, která vzniká oddělením duše od těla, tak té, která je dána odvržením současného života a zaměřením na život budoucí. Konečně je filozofie připodobněním se Bohu, které se děje skrze moudrost, tj. pravé poznání blaha, a skrze spravedlnost, jež každému dá, co jeho jest, a skrze dobrotu, která je vyšší spravedlnosti, neboť činí dobro i těm, kteří nás urážejí. Filozofie je také umění všech umění a věda všech věd, protože filozofie je zdroj všeho umění a jí je zavázáno svým vznikem veškeré umění a veškerá věda. Filozofie je láska k moudrosti. Avšak nejvyšší moudrostí je Bůh, a proto láska k Bohu je jediná skutečná filozofie.⁹

Filozofie jako umění všech umění a věda všech věd, ovšem jen za té podmínky, miluje-li moudrost v nejvyšší moudrosti, tj. v Bohu, udávala tón i všem jiným druhům umění, mezi nimi i literatuře. V byzantské literatuře přední místo zaujímala hagiografie, výpravná próza s náboženskou tematikou, která v byzantské tvorbě zastupovala téměř výlučným způsobem beletrii. Tato literatura je představována legendami, zároveň je však rozrůzněna na životy ("bioi"), umučení ("martyriai"), poutnická vyprávění, zázraky, vidění, historky o divotvorných obrazech atd.¹⁰ V námětech legend se často využívalo mýtických nebo folklórních příběhů, ovšem přizpůsobených pro náboženské potřeby, řada syžetů měla své biblické prototypy, např. návrat ztraceného syna, obrácení hříšnice apod. Důležité je si uvědomit, že seberealističtější působilci ličení bývá jen jakýmsi pseudorealismem, mnohé scény na první pohled realistické až naturalistické mají často skryté symbolický smysl, který čte-

náři dané doby neunikal, podobně jako tomu bylo i v malířství, téměř výhradně představovaném ikonopisectvím. Tam měli jednotliví svatí své tzv. atributy, předměty, které sloužily k jejich identifikaci a charakteristice, popř. je zařazovaly do určité kategorie světecké hierarchie. Tak např. u archandělů to byla heroldská hůl a sféra představující nebeskou klenbu jako symbol boží moci, často s křížem, u svatých vojinů zbraň, u Krista, proroků a učitelů církve svitek božního slova, u mučedníků kříž (na Západě palma) atd. Dále k symbolizujícím prvkům byzantské malby patřily i barvy (např. byla závazná určitá barevnost oděvů - bílá pro Kristovo roucho v Proměnění Páně, červená jako barva mučedníků) a alegorické postavy, např. postavou dítěte se zobrazovala lidská duše. Tak na ikoně Zesnutí Bohorodičky je alegorické nemluvně v náručí Kristově (duše Mariina, v ruské terminologii *душенька*), na ikoně Duše spravedlivých v ruce boží jsou tyto duše zobrazeny jako dospělejší děti v košíkách apod. Někdy mívaly symbolický význam i další detaily, např. podle apokryfního líčení (pod apokryfy se rozumi literatura napodobující a "doplňující" biblické spisy) byl Ježíš ukřižován na místě Adamova hrobu, proto mívají ikony Ukřižování pod patou Kristova kříže jeskyňku s Adamovou lebkou, symbolizující, že Vykupitelova krev kanoucí z kříže vysvobozuje Adama a celý lidský rod ze smrti atd.¹¹

Podobně i v hagiografické literatuře je v mnohých "realistických" detailech třeba vidět symbol, cílem nebylo realistické zobrazení prostředí ani psychologický portrét postavy, naopak vývoj této literatury se ubíral spíše opačnou cestou, k rostoucí abstrakci a překonávání zděděného antického senzualismu. Podle S. V. Poljakovové "v důsledku značné celkové strnulosti v hospodářském i kulturním životě Byzance probíhal tento vývoj více cestou extenzivní a vzhledem k velkému časovému rozpětí tohoto jevu lze mluvit spíš o hlavní tendenci... Definitivně vyvinutý hagiografický styl a jeho obecné rozšíření znamenaly vytlačení polofolklorních legend a vstup hagiografické tvorby mezi velkou literaturu vysokého stylu... Jako vysoký literární žánr se hagiografie ještě více orientuje na estetické požadavky. Především se i nadále prohlubují zobecňující, zabstraktňující tendence. Kromě toho se zcela upouští od lidového, naivního, prostého vyprávěcího stylu a vládý se ujímá složitá, rétoricky vyšperkovaná literární manýra."¹² Tento proces byl završen přibližně v druhé polovině XI. st. Jestliže tedy od počátku vývoje hagiografické literatury se rýsovaly dva vyprávěčské styly - lidový a rétorický, první postupem času slábl. Tato fakta je třeba mít na zřeteli i v souvislosti s vývojem východoslovanské literatury.

Byzantská literatura sledovaného období (tj. paralelní s dobou před přijetím křesťanství a prvních staletí křesťanství jako státního náboženství u východních Slovanů) se ovšem neomezovala jen na hagiografická výpravná díla, i když ta byla její podstatnou a velmi důležitou součástí. Velké tradici, jejíž prameny lze hledat u takových osobností, jako byl již zmíněný Jan Chrysostomos, tj. Zlatoústý, jeden z nejvýznamnějších učitelů východní církve (pro srovnání uvedme, že západní cír-

kev měla svého "Medoušého", jimž byl sv. Ambrož, milánský biskup ve IV. st.), se těšila literatura kazatelská, výchovná a didaktická v širokém slova smyslu. Mnozí vzdělanci v Byzanci považovali přímo za svou povinnost zprostředkovávat současným bohatství vědění na světě existujícího, ale do jisté míry již zapadlého a pozapomenutého. V souladu s tehdejšími území nebylo ani vždy nutné uvádět přesné citace a odkazy na prameny, kompilační charakter děl tohoto druhu nebyl považován za nedostatek a i objektivně vzato šlo o činnost záslužnou a mnohdy výběr, řazení a celkový tón díla vypovídal o autorovi zřetelně, i když tento autor "pouze" shromáždil a interpretoval názory předchůdců. Tak jsou dnes kladně a vlastně s obdivem přijímána např. díla Jana z Damašku: "Цитаты, нормально не оговариваемые, следуют за цитатами, выписки - за выписками, но каким-то чудом их держит сквозное единство мыслительного стиля, твердое, даже жесткое, как иконописный канон."¹³

Velkého rozkvětu dosáhlo také dějepísectví, jež - podobně jako hagiografie - rovněž do jisté míry suplovalo starověkou epiku. V tomto směru je nejznámější "učení mnich" (jak sám sebe charakterizuje), ale současně významný státní činitel Michal Psellos, který sepsal kroniku let 976-1077, jež "ličí činy císařů Basileia a Konstantina, kteří se již narodili v císařském paláci, po nich pak činy Romana Agryropola, Michala Paflagoňana, jeho synovce Michala, který dříve než se stal císařem, měl hodnost cesára, dále vládu dvou císařských sester, princezen Zoe a Theodory a jejich spoluvládce Konstantina Monomacha, potom samovládu císařovny Theodory, po ní vládu Michala Starého a vládu Izaka Komnena až po prohlášení Konstantina Duky císařem."¹⁴ Všimněme si, že za stoleté období se vystřídalo na trůnu jedenáct panovníků.

Psellos, který bývá charakterizován i jako mistr psychologického portrétu, je v byzantském písemnictví do jisté míry výjimkou, potvrzující pravidlo, protože - jak se uvádí v literatuře - "в целом становлению византийской литературы присущ постепенный отказ от изображения сложности и противоречивости природы человека в пользу парадигматического идеала, определяемого набором отвлеченных от конкретности достоинств и недостатков."¹⁵

Psellova kronika sice nezachycuje období rozkvětu Byzance (jen první z uvedených císařů, Basileios II. Bulharobijce, ještě obhájil centralizovanou císařskou moc a připojil k říši Bulharský stát na Balkáně), ale do popisované doby spadají dvě velmi významná data: přijetí křesťanství jako státního náboženství v Kyjevské Rusi 988 a církevní schizma, tj. rozdělení na západní katolickou a východní ortodoxní čili pravoslavnou církev v r. 1054. Obě tyto události zasáhly do dějin Evropy n. staletí a vlastně dodnes rozhodujícím způsobem. To, že Psellovo dílo podrobně zachycuje byzantské poměry v uvedené době, je proto velmi cenné. Rovněž popis života u dvora s jeho ceremonii, politickými intrikami, uskočností, lstivostí a krutostí je jedinečný.

Celkové byzantské letopísectví, ať už pojaté jako "světová kronika" ve smyslu středověkého literárního žánru, zachycu-

jícího univerzální světové dějiny "od stvoření světa", nebo jako vlastní historiografie, mělo velký vliv na ruské letopisectví, které se ovšem stalo svébytným žánrem, jenž v dané podobě nemá jinde na světě obdoby. Pro ruské letopisectví, ovšem zčásti diferencované podle doby, ale hlavně místa vzniku (zvláštění postavení má v tomto smyslu letopisectví novgorodské)¹⁶ je charakteristická encyklopedičnost záběru, odraz folklórních syžetů, popis historických událostí domácích i světových, převyprávění byzantských legend, záznamy o povětrnosti, znameních na nebi, ceně obilí, ale i zachycení životů svatých atd.

I když se byzantské písemnictví během svého staletého vývoje neomezovalo jen na vyjmenované žánry, právě ony měly největší vliv na utváření literárního povědomí slovanského světa a v této souvislosti i na formování slovanského spisovného jazyka, představovaného v oblasti Pax Slavica Orthodoxa církevní slovanštinou jako etalonem, od něhož se odvíjely i pokusy o vlastní tvorbu jak na slovanském jihu, tak na slovanském východě. Přitom samo byzantské písemnictví mělo ve srovnání s jinými jednu zvláštnost - až do XIII. st. v něm chyběla literatura překladová, samo však bylo, hojně překládáno zvláště ve slovanském pravoslavném světě.¹⁷ Z kulturně-historických reálií snad stojí za zmínku, že v Byzanci značnému rozšíření knih v XI. st. napomohlo široké využití nového materiálu - papíru.¹⁸

V staroruském písemnictví tzv. domongolského období (do XIII. st.) se právě uvedené tři žánrové okruhy - literatura kazatelsko-didaktická, životy svatých a letopisectví - těšily největší oblibě a dosáhly takového rozkvětu, že XIV. a XV. st. na ně navazovalo a vidělo v této tvorbě svůj ziv. Už od XI. st. byla živá výměna kulturních hodnot s jihoslovanskou oblastí, "Slovo o zákoně a milosti" metropolity Ilariona našlo ohlas v Srbsku a na Athosu, kázání Kirilla Turovského ("Слово на пасху", "Слово на собор святых отцов", "Слово на Фомину неделю") se opisovala u jižních Slovanů spolu s dalšími prestižními díly patristiky a symbolika v nich obsažená se přenášela do tvorby místních autorů. Jazyk, jímž byla tato díla psána, církevní slovanština, podle výstižného vyjádření D. S. Ličačeva "... как целое находился в постоянном внутреннем интенсивном взаимодействии и по вертикали и по горизонтали: воздействие языка памятников прошлых эпох постоянно сказывалось на языке памятников новых; произведения, написанные на церковнославянском языке в одной из славянских стран, перемещались в другие страны. Отдельные, особенно авторитетные произведения сохраняли свой язык на много столетий. На них равнялись по языку и новые произведения во всех странах."¹⁹ I při této podvědomé i vědomé snaze zachovávat jednotu a ustálenost knižního jazyka a specifiku žánru však každé další talentované dílo posouvalo nejen hranice žánru a stylu, který ve středověké literatuře byl s žánrem velmi těsně spjat, ale i hranice jazykových možností. Již B. A. Larin ve svých přednáškách z přelomu 40. a 50. let upozorňoval, jak se v kazatelské literatuře posouval a měnil význam slov a slovních spojení ve

smyslu směřování od konkrétního k abstraktnímu, např. přídavné jméno *добрыи* ve svém původním předkřesťanském významu znamenalo *bohatý, silný, statný* a až křesťanská literatura mu dala morální aspekt - dobrý ve smyslu mající pochopení pro potřeby druhého (hmotné či duchovní), soucitný nebo pevný ve svém morálním postoji.²⁰ Ještě vyšší mira abstrakce byla pak v kalkovaném (z řec.) *доброделеть*, pro niž v českém jazyce máme výraz *ctnost* (tedy vlastné konání dobra, srov. i druhý ruský význam tohoto slova *dobrodínec*). Podobných příkladů posunu významu ve směru pojmenování abstraktních pojmů lze uvést celou řadu, všechny svědčí o tom, jak významné bylo působení křesťanské literatury, jež zprostředkovávala nový světový názor, na samu vnitřní stavbu pojmových polí a jim odpovídajících jazykových termínů.

Kalky byla slova složená, u Ilariona je již v názvu jeho nejslavnějšího kázání termín *благодать* ("Слово о Законе и Благодати" - do češtiny překládané jako "Slovo o zákoně a milosti"), vlastně Slovo o Starém a Novém zákoně, *благодати* odpovídá v tomto významu evangelium, tj. radostná zvěst.²¹ Velký rusko-český slovník dnešní významu slova *благодать* vykládá: 1) hojnost, požehnání, 2) lahoda, libost, pohoda (příčemž složenin s první částí *благо-* uvádí přes 50, z čehož je zřejmé, jak silně se působením této literatury obohacovala slovní zásoba csl. a ruštiny). V Ilarionově díle jsou dále složené výrazy *пакыбытие* (vzkříšení), *благоверие* (pravá víra), *предтеча* (předchůdce, srov. v ruské pravoslavné tradici řec. *Prodromos*, v naší tradici Jan Křtitel), adjektiva *благословень* (благословень господь богъ), *благодатень* (вера бо благодатнаа), *православень* (православнаа вера) atd. Ale i slova, která nepatřila k náboženské terminologii, byla v kontextu Ilarionova díla užita velmi často pod vlivem jejich poměrně vysoké frekvence v bibli, takže když jich užíval k svébytným symbolickým a obrazným vyjádřením, vycházel z jejich "druhého významu" zafixovaného v bibli. Uvedme citát z jeho textu, v němž se vyskytuje "jezero" a "pramen": "Вера бо благодатнаа по всей земли распростресе, и до нашего языка русскаго дойде, и законное езеро пресмше, евангельский же источник навелився, и всю землю покрывъ, и до нас проливаясь."²² V bibli jsou obraty "jako ucházejí vody z jezera", "jezero vysušim"; "obrací zemi vyprahlou v prameny vod", "potok rozvodnilý pramen moudrosti", "podle pramene vod povede je" atd.²³ Značná část Ilarionova kázání je vystavěna na paralele, takže i v uvedeném citátu jsou konfrontovány Starý zákon jako vyschlé jezero a Nový zákon jako bohatý evangelní pramen, tedy pramen dobré zvěsti, jehož vody se rozlijí po celé zemi a pokřtění i v Rusku. Pro středověkého čtenáře snad ještě více než pro nás byla zřejmě bohatá mnohovrstevnatá symbolika - pramen vody, pramen života, pramen víry, pramen věčného života. Každé dílo, v němž autor stejně jako Ilarion mistrně zacházel s jazykem, objevovalo nové obzory jazykového vyjadřování, kultivovalo knižní jazyk, vyrovnávalo rozdíly mezi vyjadřovacími možnostmi takových klasických jazyků, jako byla řečtina, jež sloužila jako etalon, a slovanština, jež byla jako spisovný jazyk tvárným materiálem v dílech

vzdělaných a talentovaných autorů. Užití slov v kontextu abstraktních filozoficko-náboženských úvah, vystavba vět a nadvět-ných celků, logická stavba díla, kompozice, styl díla jako celku tak vždy znovu posouvaly možnosti spisovného jazyka ve všech aspektech.

POZNÁMKY:

- 1 Srov. názor N. I. Tolstého, formulovaný v r. 1974: "вопрос о взаимоотношении церковнославянских элементов, либо точнее и правильнее церковнославянского (древнеславянского) литературного языка с русскими элементами, с русским был и остается центральным вопросом истории древнерусского литературного языка, или литературного языка, бытовавшего на Руси, если считать такой язык в основе своей и даже в ряде деталей - древнеславянским (старославянским, церковнославянским). Такая постановка вопроса в общем не вызвала или не вызывает сейчас серьезных возражений и споров. Спорными оказываются проблемы соотношения этих двух стихий, меры, степени и авторитета каждой из них в едином, или параллельном процессе литературно-языкового развития (литературное едиоязычие или двуязычие)." In: ТОЛСТОЙ, Н. И.: История и структура славянских литературных языков. Москва 1988, s. 210 (přetisk statí Взгляды В. В. Виноградова на соотношение древнерусского и древнеславянского литературного языка з г. 1974).
- 2 ТОЛСТОЙ, Н. И.: Отношение древнесербского книжного языка к старославянскому языку. In: История и культура славянских литературных языков. Москва 1988, s. 169.
- 3 Styl jako lineární organizaci jazykového projevu definoval např. V. BARNET, in: Jaký je lingvistický status hovorové ruštiny. ČSR 1970, 2, s. 80. Ale i řada jiných badatelů zdůrazňovala nutnost přistupovat ke zkoumání stylu jako záležitosti textové, srov.: "Построение стилистики по отдельным членам языковой структуры уничтожило бы собственный предмет стилистики, состоящий из соединения отдельных членов языковой структуры в одно и качественно новое целое". ВИНЮКОВ, Г. О.: Избранные работы по русскому языку. Москва 1959, s. 224 (poprvé publikováno v článku z r. 1941).
- 4 Srov. sérii monografií АРЦИХОВСКИЙ, А. В.: Новгородские грамоты на бересте, vycházející v Moskvě v 50. letech.
- 5 K nejznámějším hnutím té doby patřili nestoriáni, monofyzité a chalcedonci. Nestoriánství bylo rozšířeno hlavně v Sýrii a Mezopotámii, mnozí jeho pronásledovatelé příslušníci našli útočiště v Íránu. Monofyzité měli stoupence v Egyptě, Palestině, Malé Asii a v Arménii. V r. 451 na sněmu v Chalcedonu (nyní jedno z istanbulských předměstí - Kalchedon) byli odsouzeni monofyzité, ale znovu i ariáni. (Arios byl sice odsouzen již prvním ekumenickým koncilem v Nikaji r. 325, ale jeho učení se drželo až do VII. st. V beletris-

tické formě je jeden časový úsek této problematiky zpracován např. v románu maďarského autora T. Déryho *Žezlo a mitra*, věnovaném sv. Ambrožovi a jeho boji s ariány). Na Západě bylo jedním z významných hnutí pelagiánství (podle diakona Pelagia), které se zabývalo zkoumáním vztahu svobody lidské vůle a božího předurčení.

- 6 Samozřejmě již sám překlad textu bible předpokládá bohatě odstíněnou terminologii a existenci pojmových poli, v nichž místo jednotlivých abstraktních pojmů je vymezeno vztahem k jiným blízkým pojmům. Proto i později překlady bible sehrály takovou úlohu při vzniku národních spisovných jazyků (u nás Bible kralická, v Německu Lutherův překlad atd.). Pro srovnání uvedme v češtině např. úryvek z Epištoly sv. Pavla ke Galatským a) podle posledního vydání kralického z r. 1613 a b) v současném překladu ekumenickém:

a) Ovoce pak Ducha jesti: Láska, radost, pokoj, tichost, dobrotivost, dobrota, věrnost, krotkost, středmost.

b) Ovoce Božího Ducha však je láska, radost, pokoj, trpělivost, laskavost, dobrota, věrnost, tichost a sebeovládání.

- 7 Citováno podle: Bible, Ekumenický překlad, Praha 1979, s. 846.
- 8 Viz Культура Византии, Вторая половина VII - XII в., ред. З. В. Удальцова и Г. Г. Литаврин, s. 38 (autor kapitoly S. S. Averincev).
- 9 Tamtéž s. 41 (s odkazem na Jo. Dam. Schriften. I. S. 56, 3.1-27).
- 10 Srov. POLJAKOVÁ, S. V.: Byzantské legendy jako literární jev. In: Byzantské legendy, Výběr textů ze IV.-VII. století. Praha 1980, s. 316.
- 11 Podrobněji viz např. Slovník pojmů a jmen in: LAZAREV, V.: Svět Andreje Rubleva. Praha 1981, s. 132n.
- 12 POLJAKOVÁ, S. V., op. cit. s. 332-334.
- 13 Культура Византии..., s. 40.
- 14 Viz MICHAL PSELLOS: Byzantské letopisy. Praha 1982, s. 7.
- 15 Культура Византии..., s. 137.
- 16 Obecně bývá charakterizováno jako demokratičtější, srov. u D. S. Lichačeva: "Характерно, например, что новгородские летописи слабо отразили образы князей. Это и понятно. Идеал существовал там, где он был необходим. В политическом же устройстве Новгорода князь занимал второстепенное место. В новгородских летописях почти нет характеристик князей. Только об Александре Невском и Мстиславе Ростиславиче говорится с какой-то особенной значительностью, позволяющей думать, что новгородцы ценили их деятельность или что князья эти пришлись по сердцу новгородцам и летописцам. В сообщении Новгородской летописи о смерти Александра Невского есть и краткая оценка его деятельности: "Дай, господи милостивый, видети ему лице твое в будущий век, иже потрудися за Новгород и за всю Русскую землю". ЛИХАЧЕВ, С. Д.: Человек в литературе Древней Руси. Москва 1970, s. 53.
- 17 V této souvislosti je na místě citovat slova S. S. Averinceva: "Надо сказать, что переводить византийский текст на

русский язык - благодарный и радостный труд, потому что современному переводчику энергично помогают его древние предшественники; историческая судьба русского языка раскрыла его навстречу специфическим для Византии возможностям сцеплять и сплетать слова. ... Воплощенная в языке традиция русской культуры связана с византийским наследием очень цепкой, очень реальной и конкретной связью. Не следует забывать об этом." АВЕРИНЦЕВ, С. С.: Поэтика ранневизантийской литературы. Москва 1977, с. 9.

18 viz IRIGOIN, I.: Les conditions matérielles de la production du livre à Byzance de 1071 à 1261. In: XVe Congrès international d' Etudes byzantines. Athènes 1976.

19 ЛИХАЧЕВ, Д. С.: Поэтика древнерусской литературы. Москва 1979, с. 83.

20 Srov. ЛАРИН, Б. А.: Лекции по истории русского литературного языка. Москва 1975, с. 116.

21 Biblický slovník u hesla "евангелие" uvádí: "Евангелие (греч. слово), т. е. радостная весть. Так называется, прежде всего, благая весть о спасении через Иисуса Христа, обетование "семени жены" (Быт. 3:15), почему это последнее место Святого Писания можно назвать "первым Евангелием" на основании пророчества Ис. 61:1, о котором Иисус сказал, что оно было исполнено в Его лице (Мат. 11:5, Лук. 4:18). В понятие "Евангелие" включили все богатое содержание, заключающееся в повествовании о спасающей божественной благодати во Христе...". NUSTREM, E.: Bible Dictionary. Toronto 1981, s. 115.

22 Citováno podle: Staroruská čítanka. Praha 1989, s. 75, 76.

23 Srov.: Biblická konkordance, Praha 1933, heslo jezero a pramen.